

Bestemt form entall hankjønn

Gjert Kristoffersen

Publisert i *Å sjå samfunnet gjennom språket: heidersskrift til Helge Sandøy på 60-årsdagen 14.06.2007*, redigert av Gunnstein Akselberg og Johan Myking. Oslo: Novus, 2007.

1 Innledning

Generativ fonologi handler i stor grad om å gjøre greie for alternasjoner i realisasjonen av en konstant underliggende form, som vi for enkelthet skyld kan kalle morfem, betinget av de ulike fonologiske og morfologiske omgivelsene dette morfemet opptrer i. I klassisk, generativ fonologi, den såkalte SPE-modellen, gjøres alternasjonene greie for ved hjelp av et sett regler som relaterer den underliggende formen til de ulike overflateformene.¹ I løpet av de siste ti årene er denne modellen avløst av den såkalte optimalitetsteorien, der regler er erstattet med et sett rangerte velformethetsbetingelser som ulike overflatekandidater vurderes mot (Prince og Smolensky 2004; Kager 1999; McCarthy 2002), og der den mest optimale kandidaten i forhold til disse betingelsene utgjør den grammatikalske overflateformen. I begge modellene har vi således å gjøre med en generativ innputt til utputt-relasjon, mediert av regler i den klassiske modellen og velformethetsbetingelser innenfor optimalitetsteorien.

En underutnyttet skattkiste for generative fonologer som arbeider med norsk er realisasjonen av bestemt form entall hankjønn i norske dialekter. Vi finner en rekke ulike realisasjoner av suffikset som uttrykker dette innholdet, betinget av dialekt så vel som fonologisk omgivelse. En av de som *har* beskjeftiget seg med dette, er Helge Sandøy. For eksempel er en regel kalt *Syllabisering* med i samtlige grammatikkskisser i Sandøy (1996), og den blir mer utførlig diskutert i Sandøy (1988). Essensen i syllabiseringsregelen er en underliggende form /-Vn/, der V representerer en midtre, fremre urundet vokal (/e/ eller /ɛ/ avhengig av dialekt), som etter koronale konsonanter reduseres til en stavelsesbærende nasal, mens den realiseres med den underliggende vokalen intakt i andre omgivelser. Resultatet er uttalene [ˈboː.t̃]. *båten* og [ˈkɔp.p̃ɛn], *koppen*.² I (1988: 254) hevder han at denne alternasjonen er en naturlig assimilasjon, fordi nasalen i suffikset og den stammefinale konsonanten er homorgane.

¹ SPE henspiller på verket som framfor alle andre utformet det generative forskningsprogrammet innenfor fonologien, nemlig *The Sound Pattern of English* (Chomsky og Halle 1968).

² Punktum i lydskriften markerer stavelsesgrense, mens hevet tall markerer at den følgende stavelsen bærer hovedtrykk og tonelag 1 eller 2.

Helt siden jeg første gang møtte den, har jeg stusset over denne analysen. Jeg har for det første vært usikker på hva assimilasjonen bestod i, ettersom konsonantene som inngår i prosessen i utgangspunktet er homorgane. For det andre måtte det dreie seg om en fjernassimilasjon, ettersom en vokal skiller de to koronale konsonantene. Dette kan ikke være en hvilken som helst vokal, men nettopp en midtre, fremre urundet /e/ eller /ɛ/. Denne vokalen realiseres i mange dialekter som schwa, dvs. en relativt sentral, urundet vokal. Historisk er den et reduksjonsprodukt, jf. at den norrøne formen til suffikset det her er tale om, var /-inn/. I synkroner analyser knyttes schwa ofte til to egenskaper: Den blir i noen sammenhenger analysert som en underliggende vokal uten trekk, dvs. uspesifisert for trekkene *høy*, *lav*, *bakre* og *rund*. I tråd med etymologien til navnet schwa, behandles den ofte også synkront som en innskuddsvokal, dvs. en vokal som ikke er del av den underliggende formen, men som settes inn i løpet av derivasjonen.

Velger man å se vokalen som uten trekk, gir Helges analyse mer mening. Dersom vokalen er tom, er den "gjennomsiktig", og de to koronale kan "se" hverandre gjennom vokalen og finne sammen. Men dette forklarer likevel ikke hvorfor vokalen ikke realiseres. Universelt kan vokaler ses som mindre markerte stavelsesbærere enn sonoranter. Det finnes for eksempel språk som ikke tillater sonoranter som stavelsesbærere, mens alle språk har stavelser med vokaler som hode. Det er derfor ikke selvsagt at den umarkerte overflateformen til *båten* er [¹bo:t̩] og ikke *[¹bo:t̩] i de fleste norske dialekter.

I denne artikkelen vil jeg derfor ta utgangspunkt i det andre alternativet, og se på vokalen i endingen som resultatet av epentese, eller vokalinnskudd, som finner sted der det er behov for den, avhengig av hvilke velformethetskrav den enkelte dialekt stiller. Jeg stiller med andre ord Helges analyse på hodet, og antar at den underliggende formen er en moraisk nasal, dvs. en nasal som genererer en stavelse så sant andre forhold ikke blokkerer for dette. Med utgangspunkt i dette skal jeg utvikle en analyse av forskjellen mellom Oslo (eller urbant østnorsk), Bergen og det jeg her skal kalle *hyperartikulert* norsk (heretter HN), dvs. den varietet som ofte brukes når det oppstår et subjektivt følt behov for å snakke tydelig. Denne hører en for eksempel ofte når avganger og utganger annonseres på norske flyplasser.³ Til grunn for analysen legger jeg optimalitetsteorien (OT), ikke minst fordi denne gjennom antakelsen om at forskjellen mellom språk og dialekter består av ulik rangering av de samme, universelle velformethetsbetingelsene i prinsippet skal gjøre det mulig å relatere nærstående dialekter på en enkel og innsiktsgivende måte.

2 Optimalitetsteorien

Plassen tillater bare en grov skisse av teorien her. Som nevnt ovenfor definerer den en grammatikk som består av to hovedmoduler, en generator (GEN) og en evaluator (EVAL).

³ Jeg har tidligere ofte referert til denne varietet som "flyplassnorsk", men det er nok mer korrekt å løsrive den fra denne konteksten, og i stedet knytte den til funksjon.

Med utgangspunkt i en gitt innputt-form vil GEN generere en (i prinsippet uendelig) rekke mer eller mindre plausible utputt-kandidater, dvs. idealiserte uttaler. Disse kandidatene blir så vurdert i EVAL mot et sett velformethetsbetingelser, der to typer betingelser står mot hverandre. Den ene typen omfatter de såkalte trofasthetsbetingelsene, som krever at utputten ikke atskiller seg fra innputten. Betingelser som for eksempel forbyr stryking og innsetting av segmenter hører til denne typen. Den andre typen omfatter de såkalte markerhetsbetingelsene, som krever at utputten ikke inneholder egenskaper som er antatt markert i universell sammenheng. Et eksempel på en slik betingelse er at stavelseskjerner må være vokaler, dvs. et forbud mot stavelsesbærende sonoranter. En grunnleggende egenskap ved disse betingelsene er at de ikke er absolutte. De er heller ikke innbyrdes konsistente. For at noen av dem skal kunne tilfredsstilles, må andre brytes. En annen grunnleggende egenskap, som følger av det at de er universelle og at de kan brytes, er at de må rangeres. Forskjellen mellom grammatikker består derved i at de samme betingelsene er ulikt rangert i ulike dialekter.

Vurderingen i EVAL går ut på at alle kandidater først vurderes mot den betingelsen som er rangert på topp. Alle som bryter denne, går ut av konkurransen, mens de som overlever, går videre til den med nest høyest rangering. Her vil nye kandidater elimineres, mens de som overlever, går videre til den tredje øverste. Denne prosessen fortsetter til bare en kandidat står igjen. Dette er den grammatikalske utputten.

3 Data

Før vi går inn på de relevante betingelsene og selve analysen, må vi se på data, dvs. overflateformene som analysen skal gjøre greie for. Analysen her vil av plasshensyn bli begrenset til stammer som ender på obstruenter, nasaler og vokaler. I det øyeblikk vi trekker likvidene /l/ og /r/ inn, samt /n/ i bergensk, må settet av relevante betingelser utvides betraktelig for å gjøre greie for retroflektoring i østnorsk og l-assimilasjon og vokallenging i bergensk.⁴

En lite omtalt, men likevel systematisk forskjell mellom Oslo og Bergen, er vokalen mellom stammen og nasalen når stammen ikke ender på koronal, for eksempel i bestemt form av *kopp*. Mens vi, kanskje avhengig av stil og sosiolekt, hører en klar fullvokal i Bergen, som jeg velger å transkribere [¹kɔp.pɛn], er den vokaliske overgangen mellom stamme og vokal også i ikke-koronale omgivelser minimal i østlandsk. Dette tolker jeg som fravær av en fonologisk vokal, det vi har å gjøre med her, er en minimal, artikulatorisk betinget og automatisk vokalisk overgang mellom konsonanter med ulikt artikulasjonssted. Den systematiske transkripsjonen blir derfor [¹kɔp.p̩]. Når stammen ender på koronal, er imidlertid de to dialektene like, her får vi i begge dialektene en såkalt nasal plosjon, dvs. direkte overgang til stavelsesbærende [ŋ]. I hyperartikulert norsk finner vi også i denne

⁴ Molde (2005) og Helland (2003) inneholder optimalitetsteoretiske analyser av disse fenomenene.

omgivelsen vokalinnskudd, i tillegg til de ikke-koronale omgivelsene. Ut fra dette gir jeg de dataene som skal analyseres i tabell 1. I første omgang begrenser vi analysen til stammer som går ut på obstruent, her eksemplifisert med ustemte plosiver. Til slutt i artikkelen skal vi utvide analysen til vokalfinale stammer. Dataene for denne omgivelsen tas også med her.

	Etter labial	Etter koronal	Etter dorsal	Etter vokal
Eksempel	<i>koppen</i>	<i>båten</i>	<i>sokken</i>	<i>sjøen</i>
Oslo	¹ kɔp.pɳ	¹ bo:.tɳ	¹ sɔk.kɳ	¹ ʃø:.æɳ
Bergen	¹ kɔp.pɛɳ	¹ bo:.tɳ	¹ sɔk.kɛɳ	¹ ʃø:.æɳ
HN	¹ kɔp.pɛɳ	¹ bo:.tɛɳ	¹ sɔk.kɛɳ	

Tabell 1: Realisasjon etter stammer som ender på obstruent eller vokal

4 Betingelsene

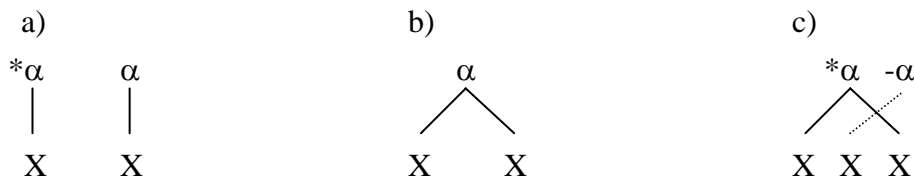
For å gjøre greie for forskjellene i tabell 1, trenger vi i første omgang tre velformethetsbetingelser:

1. Stavelseskerne = vokal (KJERNE=V): Det stavelsesbærende segmentet må være en vokal
2. Dep I(nnputt) U(tputt) (DEP-IO): Ingen epentese
3. Obligatorisk kontur (OCP): To naboelementer kan ikke være *uavhengig* spesifisert for samme trekk

Den første betingelsen, forkortet KJERNE=V, er en markerthetsbetingelse som krever at stavelser alltid har en vokal som hode. Den uttrykker en universell preferanse manifestert i det faktum at alle språk har stavelser med vokal som hode, mens ikke alle tillater stavelsesbærende konsonanter. Den brytes av alle kandidater med stavelsesbærende ikke-vokaler. Med denne betingelsen som målestokk er bergensformen [¹kɔp.pɛɳ] bedre enn osloformen [¹kɔp.pɳ] fordi bare i bergensformen har begge stavelsene en vokal som hode.

Den andre betingelsen, forkortet DEPIO, er noe mer kryptisk navngitt i samsvar med det vi kan kalle OT-sjargongen. Den er en trofasthetsbetingelse som krever at det ikke skal forekomme segmenter i utputten som ikke er til stede i innputten. Dersom vi antar at innputten for b.f.sg. av /kop/, *kopp* er /kop-ɳ/ er osloformen [¹kɔp.pɳ] en bedre utputt enn bergensformen [¹kɔp.pɛɳ], fordi den siste inneholder en segment som ikke er til stede i innputten, nemlig [ɛ].

Den tredje betingelsen, vanligvis forkortet OCP, er en klassiker hentet fra autosegmental fonologi.⁵ Den sier at dersom to elementer som står ved siden av hverandre i en streng, deler en egenskap i form av ett eller flere fonologisk trekk, har de to segmentene en *felles* spesifisering for dette trekket som binder dem sammen. Dette medfører at innskudd av et segment mellom dem, gir en ikke velformet struktur.

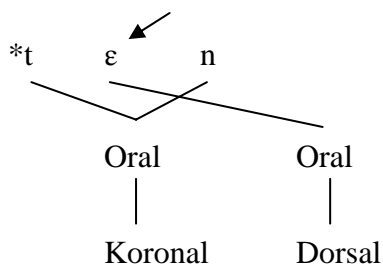

Figur 1: Illustrasjon av OCP.

I figur 1 ser vi under (a) en struktur som bryter prinsippet, ved at det samme trekket, symbolisert ved hjelp av α , er uavhengig assosiert med to nabosegmenter (X). Representasjonen under (b) viser en struktur som oppfyller OCP-kravet, ved at det samme trekket er assosiert til begge segmentene. Under (c) ser vi hva som skjer om et segment med motsatt verdi for det koblede trekket blir forsøkt skutt inn mellom to segmenter koblet i samsvar med OCP. Resultatet blir da kryssende assosiasjonslinjer, noe som er kategorisk utelukket i standard autosegmental teori (Kenstowicz 1994: 317). Tar vi utgangspunkt i den såkalte trekkgeometrien som foreslås i Kenstowicz (1994: kap. 4.3), kan det koblede knippet av trekk for en sekvens som /tn/ underordnes samletrekket Oral. Dette omfatter samtlige trekk som definerer artikulasjonssted, og gir derved de to segmentene felles struktur for disse trekkene. Å skyte inn en vokal mellom to segmenter som deler alle trekk under Oral, fører til problemer, fordi vokaler har andre orale trekk. Disse må derfor angis "utenfor" den koblede strukturen, samtidig som selve segmentet skal skytes inn mellom de to koronalene. Dette vil derfor gi kryssende assosiasjonslinjer, som vist i figur 2.⁶ Legg likevel merke til at siden vi her snakker om en sekvens der de to segmentene tilhører hvert sitt morfem, hhv. stammen og b.f.sg.-suffikset, vil innputten se ut som (a) i figur 1. Det vil derfor være mulig å skyte inn en vokal i strukturen, så sant OCP er tilstrekkelig lavt rangert.

⁵ OCP står for Obligatory Contour Principle

⁶ Dersom de to koblede konsonantene er dorsale vil innskudd likevel ikke kunne finne sted, fordi de trekkene som spesifiserer konsonanter og vokaler videre, vil være forskjellige. Dette vil også gjelde dersom en i utgangspunktet analyserer vokalen som schwa, og derved uten trekk under dorsal-noden. I og med at den for å kunne forenes med konsonantene må overta disses (konsonant-) trekk, blir resultatet i dette tilfellet en ikke-velformet vokal.

Figur 2: Kryssende assosiasjonslinjer i sekvensen [tɛn]

5 Realisasjon etter obstruenter

La oss nå gå videre til selve analysen. Evaluering av kandidater skjer i tabeller, i OT kalt tablåer, der betingelsene er rangert i kolonner fra venstre mot høyre, mens linjene representerer de kandidatene som skal evalueres. Innputtformen er satt inn øverst til venstre. Når en kandidat bryter en gitt betingelse, markeres dette med en asterisk i den relevante cellen i tablået. Dersom bruddet eliminerer kandidaten fra konkurransen, føyes et utropstegn til asterisken.⁷ Det er også viktig å ha i mente at betingelser kan være ikke-rangert i forhold til hverandre. De vil da stå ved siden av hverandre i tablåene, skilt med stiplede linjer. Vinnerkandidatene markeres med en pekende hånd til venstre for kandidaten.

Oslo er evaluert i tablå 1. Bare to kandidater er tatt med, nemlig de to alternativene som er tatt med i tabell 1. Av plasshensyn er de betingelsene som framtvinger korrekt stavelsesdeling ikke tatt med. Det samme gjelder følgelig kandidater med feil stavelsesstruktur, som for eksempel *[¹kɔp.n] eller *[¹kɔ.pn], der den første bryter kravet om at stavelseskodaer må ha fallende sonoritet og det andre at en trykksterk stavelse i norsk må være tung. Hvert tablå er delt i to. Kandidater som ender på ikke-koronal obstruent er evaluert i den øverste delen, og kandidater som ender på koronal obstruent i den nederste.

Når det gjelder Oslo og HN kan disse gjøres greie for ved hjelp av bare to av betingelsene, nemlig DEPIO og KJERNE=V. Oslo karakteriseres av fravær av epentese, følgelig er DEPIO høyere rangert enn KJERNE=V. Vi ser av tablå 1b at ved denne rangeringen blir kandidatene med innskuddsvokal eliminert av DEPIO. Det at kandidatene med stavelsesbærende nasal bryter KJERNE=V spiller ingen rolle, fordi denne betingelsen er lavere rangert.

Tablå 1a og b: Evaluering av oslokandidater(a) og HN-kandidater (b)

a)	/kop-n/	DEPIO	KJERNE=V	b)	/kop-n/	KJERNE=V	DEPIO
☞	¹ kɔp.pn		*		¹ kɔp.pn	*!	
	¹ kɔp.pɛn	*!		☞	¹ kɔp.pɛn		*

⁷ Et brudd er ikke nødvendigvis fatalt. Dersom for eksempel samtlige kandidater bryter den øverst rangerte betingelsen, går alle videre til neste betingelse.

/bo:t-ŋ/			/bo:t-ŋ/		
☞ ¹ bo:t.ŋ		*	¹ bo:t.ŋ	*!	
¹ bo:t.ɛn	*!		☞ ¹ bo:t.ɛn		*

HN avledes ved den omvendte rangeringen. Når KJERNE=V rangeres øverst, vil kandidater med innskuddsvokal vinne uansett hvilket artikulasjonssted som karakteriserer den finale obstruenten i stammen. Dette framgår av tablå 1b.

Til nå har vi ikke hatt behov for den tredje betingelsen, OCP. Den er imidlertid relevant for bergensdialekten, der vokalinnskudd er avhengig av artikulasjonsstedet til den stammefinale konsonanten. Innskudd finner bare sted etter ikke-koronale konsonanter, mens vi ved koronal konsonant finner stavelsesbærende konsonant. Dette skyldes at OCP er høyt nok rangert til å framtvinge kobling av oralnoden når den stammefinale konsonanten er koronal. Derved blokkeres vokalinnskudd. For å avlede korrekt utputt ved stammer med ikke-koronal konsonant, må KJERNE=V også her rangeres over DEPIO. Her er OCP irrelevant. Men denne rangeringen alene gir naturligvis også epentese etter koronal konsonant. For at OCP skal hindre dette, må den også rangeres over DEPIO. Vi har imidlertid ikke holdepunkter for å avgjøre om den må rangeres over KJERNE=V. For å få korrekt resultat, holder det at de to gis samme rangering, som vist ved hjelp av den stiplede linjen i tablå 2. De to kandidatene fra innputten /bo:t-ŋ/ vil bryte hver sin av disse, og avgjørelsen må derfor overlates til en lavere rangert betingelse. Vi ser at siden bare kandidaten med innskuddsvokal bryter DEPIO, gir dette korrekt vinner. Merk at rangering av OCP alene på topp ville gitt samme resultat. Det er i fravær av eksplisitte rangeringsargumenter at vi har rangert OCP og KJERNE=V likt. Merk også at OCP kunne ha vært plassert på topp i oslogrammatikken også, men at den der ikke får noen synlig virkning, mens den i HN må rangeres lavere enn KJERNE=V for at resultatet skal bli korrekt.

Tablå 2: Evaluering av bergenskandidater

	/kop-ŋ/	OCP	KJERNE=V	DEPIO
	¹ kɔp.pŋ		*!	
☞	¹ kɔp.pɛn			*
	/bo:t-ŋ/			
☞	¹ bo:t.ŋ		*	
	¹ bo:t.ɛn	*		*!

6 Utvidelse av analysen: Realisasjon etter vokal

Denne enkle analysen kan utvides i flere retninger. Den kan for det første testes mot flere dialekter, der særlig dialekter som ellers tilsvarer Bergen, men med palatal ending etter

labialer og dorsaler, og ikke minst palatalisering av dorsalen, representerer en interessant utfordring. Den kan også utvides mot andre omgivelser i de tre dialektene, for eksempel til stammer som ender på likvider og koronal nasal, jf. den korte kommentaren om bergensk ovenfor.

Plasshensyn gjør at begge disse utvidelsene må utstå til en annen anledning. I stedet skal vi avslutte med å se på vokalfinale stammer i Oslo og Bergen. Dataene framgår av kolonnen helt til høyre i tabell 1 ovenfor. I Bergen får vokalinnskudd tilsvarende det vi finner etter ikke-koronale konsonanter. I Oslo finner vi derimot ikke en stavelsesbærende nasal, som etter konsonantfinale stammer, men en vokal som kjerne. Dette er imidlertid ikke en innskuddsvokal som i Bergen, men en kopi av stammevokalen. Tolker vi dette som en spredning av stammevokalen inn i den trykklette stavelsen, er vokalen ikke et resultat av vokalinnskudd. Følgelig er ikke DEPIO brutt, slik som i bergensformen [¹ʂø:.æn]. Resultatet er det som innenfor OT kalles ”tilsynekomst av det umarkerte” (emergence of the unmarked), dvs. en omgivelse der en markerthetsbetingelse som i andre tilfeller er dominert slik at den ikke får spille noen avgjørende rolle, likevel viser seg å være relevant. Når innputten inneholder en vokal som *kan* gis funksjon som kjerne i den trykklette stavelsen, prioriterer med andre ord også denne dialekten vokal som stavelseskjerne.

Tablå 2: Avledning av b.f.sg. ved vokalfinale stammer i Oslo

/ʂø:-ŋ/	DEPIO	KJERNE=V
¹ ʂø:.ŋ		*!
¹ ʂø:.æn		
¹ ʂø:.æn	*!	

Et problem med denne analysen er imidlertid at også innenfor bergensgrammatikken vi formulerte ovenfor vil kandidater med vokalspredning vinne, ved at de verken bryter DEPIO eller KJERNE=V. For Bergen må vi derfor anta enda en betingelse, som forbyr vokaler som samtidig er del av mer enn én stavelse. Dette er en plausibel markerthetsbetingelse, såkalte ambisyllabiske segmenter er klart mer markert enn segmenter som er del av bare én stavelse. I Oslo er denne lavt rangert for å unngå vokalinnskudd, i Bergen er det omvendt. Ettersom alle norske dialekter tillater ambisyllabiske konsonanter, jf. eksemplet [¹kɔp.pŋ], må vi skille mellom vokaler og konsonanter når det gjelder en slik betingelse. Dette er også plausibelt sett fra en universell synsvinkel. Ettersom vokaler i mange tilfeller er skilt fra stavelsesgrenser av konsonanter, er konsonanter bedre kandidater for ambisyllabisk status enn vokaler. Betingelsen som er høyt rangert i Bergen gjelder med andre ord vokaler, ikke konsonanter.

Litteratur

- Chomsky, Noam og Morris Halle. 1968. *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Helland, Per Arne. 2003. Vokalforlengelse i bergensk. Hovedoppgave, Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Kager, René. 1999. *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kenstowicz, Michael. 1994. *Phonology in Generative Grammar*. Cambridge MA & Oxford UK: Blackwell.
- McCarthy, John J. 2002. *A Thematic Guide to Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Molde, Ann-Kristin. 2005. Innføringen av tjukk l og retroflekker i østlandsk. Hovedoppgave, Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Prince, Alan og Paul Smolensky. 2004. *Optimality Theory. Constraint Interaction in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell.
- Sandøy, Helge. 1988. Empiriske krav til ein fonologisk beskrivelse. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 6: 253-263.
- . 1996. *Talemål*. 2. utg. Oslo: Novus.